

УДК 316.444+316.624

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1050>**М. М. Чаплик**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2227-0039>

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

КРИМІНАЛЬНІ ПРАКТИКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Традиційно прийнято вважати, що злочинний спосіб життя зазвичай призводить до низхідної мобільності. І значною мірою це відповідає дійсності, адже злочинна діяльність здебільшого врешті-решт закінчується покаранням. Зокрема, внаслідок такого виду покарання, як позбавлення волі людина випадає з повноцінного суспільного життя, втрачає корисні соціальні зв'язки та професійні навички, зазнає соціальної депривації тощо та через це може опинитися на нижчих сходинках соціальної ієрархії. Водночас такий вид покарання, як штраф, може і не мати суттєвого негативного впливу на подальшу соціальну мобільність індивіда, наприклад, якщо той має високий рівень доходів.

Крім того, існують різновиди злочинної діяльності, заняття якими не обов'язково призводять до пониження досяжного соціального статусу індивіда, наприклад, «білокомірцева» злочинність тощо.

Також варто зважати на те, що у певні періоди розвитку суспільства, коли руйнуються звичні соціальні норми, злочинна діяльність може виступати як своєрідний канал соціальної мобільності як для окремого індивіда, так і для певних соціальних груп. Отже, варто розглянути протиправну діяльність як чинник соціальної мобільності груп та окремих індивідів більш детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробник теорії соціальної мобільності російсько-американський соціолог П. Сорокін розглядає такі канали вертикальної соціальної циркуляції, як армія, церква, школа (інститути освіти та виховання), урядові групи, політичні організації та політичні партії, професійні організації, організації по створенню матеріальних цінностей, сім'я та шлюб [1, с. 393–404]. П. Сорокін наголошує на існуванні безлічі інших каналів, «але вони менш значущі, ніж всі попередні» [1, с. 404].

Отже, злочинність не виокремлюється П. Сорокіним як окремий канал соціальної мобільності. Водночас на злочинну діяльність можна поглянути як на специфічний різновид професійної організації або організації по створенню матеріальних цінностей, на які, як на основні канали соціальної мобільності, вказує П. Сорокін.

П. Сорокін виділяє горизонтальну, вертикальну, висхідну, низхідну, індивідуальну, групову

соціальну мобільність [1, с. 375]. Англійський соціолог сучасності Дж. Уррі висунув припущення, що «у сучасному світі існує дванадцять основних форм мобільності», до яких він відніс пересування у пошуках місця проживання, професійні подорожі, студентські подорожі, транснаціональні подорожі пенсіонерів, туристичні подорожі, переміщення у зв'язку з роботою тощо [2, с. 79–80]. Крім того, сучасні соціологи (Е. Гідденс, С. Макеєв, С. Оксамитна) виокремлюють міжпоколінну (міжгенераційну, інтергенераційну) та внутрішньопоколінну (внутрішньогенераційну, інтрагенераційну) [3, с. 268; 4, с. 190–208; 5, с. 12], а також структурну, обмінну (циркулюючу), суб'єктивну соціальну мобільність [5, с. 12].

Польський соціолог П. Штомпка вказує на злочинну діяльність як на альтернативний канал мобільності, що використовується окремими соціальними групами у разі їхнього відключення від певних суспільно схвалюваних каналів соціальної мобільності [6, с. 360–361].

Окремих аспектів соціальної мобільності криміналітету торкаються соціологи, котрі досліджують злочинність як соціальне явище (В. Волков, Я. Костюковський, І. Рущенко та ін.) [7–9]. Водночас у теоретичних роботах із соціології й емпіричних дослідженнях недостатньо уваги приділено комплексному вивченню ролі злочинності як каналу соціальної мобільності.

Крім того, ми будемо використовувати поняття «кримінальні практики» як різновид соціальних практик у їхньому трактуванні представниками інтегративних парадигм у соціології. Зокрема у рамках конструктивістського структуралізму французьким соціологом П. Бурдьє практика трактується як «зміна соціального світу, яка виробляється агентом» [10, с. 553]. У рамках теорії структурації Е. Гідденса практики трактуються як соціальні дії, що «не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, причому тими ж самими засобами, за допомогою яких люди реалізують себе як актори» [11, с. 40].

Метою статті є розгляд кримінальних практик як каналів соціальної мобільності у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності слід по-

діляти принаймні на два різновиди: кримінальні практики соціальних груп та індивідів, котрі не належать до криміналітету та не є дотичними до протиправної діяльності, та кримінальні практики представників криміналітету, які ще, по-іншому, можна назвати кримінальною кар'єрою. Тобто варто розрізняти соціальну мобільність соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик і власне соціальну мобільність представників криміналітету.

У першому випадку соціальні групи й окремі індивіди можуть залучатися до кримінальних практик за певних обставин, які, на думку Е. Дюркгайма, пов'язані з загальним станом дезорганізації або аномії, коли суспільство тимчасово стає не здатним здійснювати вплив на людину, попередня ієрархія порушена, а нова ще не постала, тож «ніхто не знає достеменно, що можливо і що неможливо» [12, с. 237–238].

Концепція аномії Е. Дюркгайма отримала продовження у теорії аномії Р. Мертона, згідно з якою відхильна поведінка, до якої належить і протиправна поведінка, зумовлена неможливістю досягти встановлених у суспільстві цілей інституціоналізованими засобами, зокрема законним шляхом [13, с. 247–248].

Прикладом соціальної мобільності представника криміналітету може слугувати кримінальна кар'єра злочинця, котрий пройшов шлях від кишенькового злодія до «злодія у законі». Він не виходив за межі своєї соціальної групи професійних злочинців, і таке сходження є прикладом вертикальної висхідної мобільності.

Слід зазначити, що соціальна мобільність у злочинних спільнотах «злодіїв у законі» здійснюється згідно з неписаними приписами («злочинськими поняттями»), за якими висхідна мобільність для окремих категорій злочинців є неможливою. Злочинна ідеологія «злодіїв у законі» у чомусь була та загалом залишається подібною до індійської кастової системи. Якись провини можуть стати на перешкоді подальшій кримінальній кар'єрі. Щоб досягти вищого рівня у злочинній ієрархії, потрібно мати бездоганну репутацію в очах представників криміналітету. Близькими до злочинних спільнот «злодіїв у законі» за механізмами соціальної мобільності є й інші організовані злочинні угруповання, які дотримуються неписаних злочинних приписів. У їхньому середовищі соціальна мобільність відбувається схожим чином. Водночас є і винятки, наприклад, кримінальний авторитет, на відміну від «злодія у законі», має шанс легалізуватися та пройти шлях від кримінальника до легального бізнесмена або депутата органу місцевого самоврядування, а «злодій у законі» через свій статус у злочинному світі цього зробити не може, адже «злодії в законі» є надто відомими правоохоронним органам, а самі вони

не мають право публічно заперечувати свій статус у злочинному світі.

Водночас вони можуть використовувати власні соціальні зв'язки з корумпованими представниками органів державної влади, у тому числі й правоохоронних органів, підтримувати своїх креатур у бізнесі, політиці й органах місцевого самоврядування, відмивати кримінальний капітал шляхом певних фінансово-господарських операцій тощо.

Крім того, статус кримінальних авторитетів, а тим більше «злодіїв у законі» не є спадковим і не передається близьким родичам, наприклад, від батька до сина. У цьому полягає відмінність між «злодіями у законі» та, наприклад, «білокомірцевими» злочинцями.

Окремої уваги заслуговує розгляд соціальної мобільності у випадку з «білокомірцевою» злочинністю, явище якої вперше було розглянуто американським криминологом і соціологом Е. Сатерлендом [14]. «Білокомірцева» злочинність становить злочини державних службовців, посадових осіб, представників політичному, бізнес-менеджменту тощо.

Говорячи про соціальну мобільність у разі «білокомірцевої» злочинності, слід зазначити, що до її особливостей належить наявність вузького кола довірених осіб, пов'язаних насамперед професійними зв'язками, які можуть посилюватися родинними, близькими тощо стосунками. Тож «білокомірцеві» злочинці можуть передавати досвід власних кримінальних практик на міжпоколінному рівні, наприклад, у вигляді службових посад, які шляхом непотизму передаються у своєрідний «спадок» дітям або іншим родичам чи знайомим і надалі використовуються ними для незаконного збагачення. Крім того, можливо простежити не лише внутрішньопоколінну, а й міжпоколінну висхідну мобільність, коли, наприклад, діти посадовців відтворюють патерни протиправної поведінки своїх батьків на більш високому рівні соціальної ієрархії.

У випадку із традиційним криміналом міжпоколінна мобільність може полягати у намаганні кримінальників легалізуватися за допомогою відмивання набутих злочинним шляхом коштів чи інших матеріальних ресурсів і передавання їх чистим перед законом близьким і родичам із подальшим веденням ними легальної підприємницької діяльності тощо.

Також варто поглянути на соціальну мобільність у рамках організованих злочинних угруповань, які створюються не із представників традиційного криміналітету, а вихідцями із соціальних груп, які не мають відношення до криміналу: колишніми спортсменами, військовими, правоохоронцями, представниками інших професій, непрацюючими особами тощо. У подібних злочинних угрупованнях існує власна ієрархія. Водночас соціальна мобільність у межах таких злочинних організацій є цілком реальною, адже статусно-ро-

льові позиції у них не є жорстко закріпленими і її учасники, наслідуючи приклад лідера та конкуруючи між собою, намагаються дійти до його рівня. Власне лідером такої злочинної організації міг стати будь-який член угруповання, який довів би свою здатність його очолити [8, с. 198].

Подібні злочинні угруповання активно створювалися у 1990-х роках. Під час кримінальних війн загибель або ув'язнення лідерів злочинних угруповань була звичним явищем, тож їхнє місце посідали інші члени банди або ж такі угруповання трансформувалися чи припиняли своє існування. Крім того, особливості соціальної мобільності представників таких організованих злочинних угруповань полягали у тому, що вони зазвичай згодом переходили від кримінальних до легальних практик.

Власну специфіку має соціальна мобільність в етнічних організованих злочинних угрупованнях. Етнічна злочинність пов'язана із традиціями певного окремого етносу, і становище індивіда в етнічній злочинній групі та перспективи його подальшої мобільності тісно пов'язані з тим соціальним статусом, який він мав на своїй батьківщині або у власній етнічній групі, та можливостями соціальної мобільності в межах цього статусу. Також слід зазначити, що всі призначення в етнічних злочинних угрупованнях головним чином відбуваються нагорі, що зумовлює практичну неможливість соціальної мобільності всередині них [8, с. 197].

На окрему увагу заслуговує розгляд соціальної мобільності окремих індивідів, які мали проблеми із законом, однак із часом повернулися до законослухняної поведінки. Варто зауважити, що на індивідуальному рівні кримінальні практики через свою соціально негативну спрямованість переважно ведуть до мобільності у низхідному напрямку. Зокрема, для більшості рядових акторів, залучених до кримінальних практик, соціальна мобільність є переважно низхідною, адже багато з них потрапляють до виправних закладів, їхнє життя супроводжують інші негативні девіації, наприклад, зловживання алкоголем чи наркотиками. Відбуття покарання за кримінальну діяльність може набувати ознак соціальної стигми, ставати перешкодою у працевлаштуванні, призводити до втрати корисних соціальних зв'язків, передусім зі своєю сім'єю, близькими та рідними тощо.

У сучасному українському законодавстві наявність непогашеної або не знятої судимості створює певні обмеження, серед яких і заборона у прийомі на окремі посади [15; 16], обмеження у здійсненні підприємницької діяльності (заборона займатися певною діяльністю) тощо, що обмежує соціальну мобільність осіб за вчинений злочин. Водночас факт відбуття кримінального покарання не є своєрідним тавром, яке здебільшого закриває для людини шлях за висхідною мобільністю, як, наприклад, це було у радянському суспільстві.

Коли індивід внаслідок заняття протиправною діяльністю зазнав низхідної соціальної мобільності чи навіть опинився на соціальному дні, то в разі свідомого повернення до законослухняного способу життя йому на допомогу приходять різноманітні інституції, наприклад, соціальні установи, благодійні та релігійні організації, групи взаємодопомоги з числа колишніх злочинців, рідні та близькі, якщо соціальні зв'язки з ними не було остаточно втрачено, тощо. Подібні інституції здатні посприяти ресоціалізації індивіда, запропонувати йому власну мережу соціальних зв'язків, медичну та правову допомогу, реабілітацію та звільнення від залежності від психоактивних речовин, допомогу з пошуком роботи та житла тощо.

Висновки. Таким чином, кримінальні практики здатні виступати засобом як низхідної, так і висхідної соціальної мобільності. Переважно вони призводять до низхідної мобільності, а висхідна соціальна мобільність більш реальна під час суспільних трансформацій і катаклізмів, які супроводжуються соціальною аномією та суспільною дезорганізацією. Для представників криміналітету соціальна мобільність за допомогою кримінальних практик є схожою із соціальною кар'єрою в інших видах професійної діяльності. Особливості соціальної мобільності відрізняються залежно від того чи іншого виду злочинної діяльності.

Соціальна мобільність від кримінальних до легальних сфер життєдіяльності є більш реальною у випадку, коли заняття кримінальними практиками здійснюються у рамках легальної діяльності, наприклад, коли наявні легальні практики виступають прикриттям або джерелом для кримінальної діяльності або коли перехід до кримінальних практик був спричинений аномійними процесами у суспільстві тощо.

У рамках традиційної злочинності перехід від кримінального андеграунду до легальної діяльності є більш складним як для лідерів, так і для рядових кримінальників. Для верхівки злочинного світу він ускладнений її впізнаваністю серед правоохоронних органів, а для рядових злочинців кримінальні практики закінчуються практично неминучим покаранням, яке зазвичай призводить до низхідної мобільності.

Говорячи про перспективи подальших наукових пошуків, на нашу думку, доцільно більш детально розглянути особливості соціальної мобільності соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик не лише у сталих із погляду соціальних і правових норм суспільствах, а й у суспільствах, які перебувають у стані соціальної аномії та дезорганізації, а також у «кримінальних суспільствах» [17], які уражені насамперед системною корупцією, а також іншими видами протиправної діяльності.

Література

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов ; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. статья Н.А. Харламова. Москва : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. 576 с.
3. Гидденс Э. Социология / при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.
4. Макеев С., Оксамитна О. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі. *Структурні виміри сучасного суспільства* : навчальний посібник / за ред. С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 190–208.
5. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність. Київ : НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. 287 с.
6. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польского С.М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с.
7. Волков В.В. Силовое предпринимательство: XXI век, экономико-социологический анализ. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 352 с.
8. Костюковский Я.В. Социологический анализ преступных организаций. *Актуальные проблемы трансформации социального пространства* / под общ. ред. С.А. Васильева. ГП Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр». Санкт-Петербург : ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004. С. 173–204.
9. Руценко И.П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.
10. Бурдые П. Практический смысл / пер с фр. ; отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
11. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва : Академический Проект, 2005. 528 с.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр. ; под ред. В.А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
13. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 873 с.
14. Сатерленд Эдвин Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* : сборник статей / под ред. М. Вольфганга ; ред. пер. с англ. Б.С. Никифоров. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. С. 45–59.
15. Про національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
16. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
17. Руценко И.П. Від «кримінальної революції» до «кримінального суспільства». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 3–22.

Анотація

Чаплик М. М. Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду явища соціальної мобільності, яка відбувається внаслідок заняття протиправною діяльністю. Проаналізовано певні аспекти, згідно з якими кримінальні практики виступають каналами соціальної мобільності для окремих соціальних груп та індивідів. Розглянуто, за яких умов кримінальні практики обираються як прийнятна поведінка індивідами та соціальними групами, котрі не пов'язані з криміналом. Окремо розглядається соціальна мобільність представників криміналітету, під час якої кримінальні практики виступають етапами кримінальної кар'єри. Досліджено специфіку соціальної мобільності у випадку окремих різновидів злочинності: традиційної, організованої, «білокомірцевої», етнічної тощо. Певну увагу приділено особливостям побудови кримінальної кар'єри у злочинних спільнотах «злочинців у законі» та в організованих злочинних угрупованнях, які функціонують на основі неписаних злочинних приписів. Розглянуто, які чинники впливають на висхідну та низхідну соціальну мобільність у злочинних спільнотах «злочинців у законі». Крім того, розкрито особливості соціальної мобільності у випадку «білокомірцевої» злочинності. Звертається увага на можливості міжпоколінної соціальної мобільності за «білокомірцевої» злочинності. Наголошено на існуванні відмінностей у разі соціальної мобільності за допомогою кримінальних практик у легальних сферах життєдіяльності й у разі побудови кримінальної кар'єри, не виходячи за межі кримінального світу професійних злочинців. Розглянуто специфіку соціальної мобільності в організованих злочинних угрупованнях, що складаються із вихідців із соціальних груп, які не мають відношення до криміналу. Представниками окремих соціальних груп, котрі не є дотичними до кримінальної діяльності, злочинні практики розглядаються як ситуативні види діяльності, які забезпечують їхню соціальну мобільність за певних обставин. Також висвітлено особливості соціальної мобільності при переході від кримінальної до легальної діяльності залежно від тих чи інших видів злочинності. Окрему увагу приділено соціальній мобільності індивідів, які займалися кримінальними практиками та згодом перейшли до законотворчої поведінки. Розглянуто проблеми, що постають перед індивідом у разі повернення до законотворчої способу життя, та види допомоги у випадку, коли злочинна діяльність призвела індивіда до низхідної мобільності.

Ключові слова: соціальна мобільність, кримінальні практики, кримінальна кар'єра, аномія, індивідуальна мобільність, групова мобільність, міжпоколінна мобільність, злочинність, організована злочинність.

Summary

Charlyk M. M. Criminal practices as a means of social mobility. – Article.

The article is devoted to the phenomenon of social mobility that occurs as a result of illegal activities. Certain aspects are analyzed, according to which criminal practices act as channels of social mobility for certain social groups and individuals. The conditions under which criminal practices are chosen as acceptable behavior by individuals and social groups that are not related to crime are considered. The social mobility of criminals, during which criminal practices are stages of a criminal career, is considered separately. The specifics of social mobility in the case of certain types of crime are studied: traditional, organized, “white-collar”, ethnic, etc. Some attention is paid to the peculiarities of building a criminal career in the criminal communities of “thieves in law” and in organized criminal groups that operate on the basis of unwritten criminal regulations. In particular, the factors influencing the upward and downward social mobility in criminal communities of “thieves in law” are considered. In addition, the features of social mobility in the case of “white-collar” crime are revealed. Attention is drawn to the possibilities of intergenerational social

mobility in “white-collar” crime. Emphasis is placed on the existence of differences in the case of social mobility through criminal practices in the legal spheres of life and in the case of building a criminal career without going beyond the criminal world of professional criminals. The specifics of social mobility in organized criminal groups consisting of people from social groups who are not related to crime are considered. Representatives of certain social groups that are not involved in criminal activities, criminal practices are considered as situational activities that ensure their social mobility in certain circumstances. The peculiarities of social mobility in the transition from criminal to legal activities depending on certain types of crime are also highlighted. Particular attention is paid to the social mobility of individuals who engaged in criminal practices and later switched to law-abiding behavior. The problems faced by the individual in the case of returning to a law-abiding lifestyle and the types of assistance in the case when criminal activity has led the individual to downward mobility are considered.

Key words: social mobility, criminal practices, criminal career, anomie, individual mobility, group mobility, intergenerational mobility, crime, organized crime.